

Тамара ХОЛОША

завідувач сектора збереження унікальної книги,
архіву та друкованих матеріалів відділу фондів
Національний музей Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0002-4008-0223>

ТРАГІЧНЕ МИНУЛЕ ЯК ФАКТОР УКРАЇНСЬКОЇ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ, ВІДРОДЖЕННЯ ТА МЕСІАНСТВА У ТВОРЧОСТІ М. КОСТОМАРОВА Й Т. ШЕВЧЕНКА

У статті розглядається розвиток філософської думки в Україні з кінця XVIII ст., що було зумовлено суспільно-політичними обставинами. Обґрунтовується, що поглиблений інтерес до історичного минулого, викликаний проникненням європейських філософських систем, сприяв зародженню української національної ідеї. Під час дослідження й аналізу доводиться, що ґрунтовна розробка національної ідеї в Україні почалася під впливом культури романтизму, найбільш популярними були вчення Ф. Шеллінга з його натурфілософією та діалектико-ідеалістична система Г. Гегеля. Натурфілософські ідеї Шеллінга підтримував український вчений М. Максимович, впливаючи, зі свого боку, на погляди М. Костомарова, Т. Шевченка та кирило-мефодіївців.

Встановлено, що саме у працях засновника братства, Миколи Костомарова, витворився образ України й українців, наділених месіанськими функціями серед слов'янських народів. Щодо Тараса Шевченка, то саме він вбачав відродження України через усвідомлення помилок трагічного минулого.

Ключові слова: воля, дух, історіософія, Кирило-Мефодіївське братство, Гердер, Костомаров, Максимович, Шевченко, месіанство, могила, романтизм, свобода, трагедія.

Tamara KHOLOSHA

TRAGIC PAST AS A FACTOR OF UKRAINIAN SELF-IDENTIFICATION, REVIVAL AND MESSIANISM IN THE WORKS OF M. KOSTOMAROV AND T. SHEVCHENKO

Since the end of the 18th century, the development of philosophical thought in Ukraine was determined by socio-political circumstances. The deepened interest in the historical past, caused by the penetration of European philosophical systems, contributed to the emergence of Ukrainian national idea. The thorough development of the national idea in Ukraine began under the influence of the culture of romanticism. The teachings of F. Schelling with his natural philosophy and the dialectical-idealistic system of G. Hegel were the most popular. Schelling's natural philosophical ideas were supported by Ukrainian scientist M. Maksymovych, who, in addition, influenced the views of M. Kostomarov, T. Shevchenko and the Cyril and Methodius.

In the works of the founder of the brotherhood and Mykola Kostomarov, an image of Ukraine and Ukrainians endowed with messianic functions among the Slavic peoples was formed. Taras Shevchenko saw the revival of Ukraine through the awareness of the mistakes of the tragic past.

Key words: liberty, spirit, historiosophy, Cyril and Methodius Brotherhood, Herder, Kostomarov, Maksymovych, Shevchenko, messianism, mound, romanticism, freedom, tragedy.

Постановка проблеми. Сьогодні як ніколи є важливим вивчення формовивів національного самоствердження подвижників українського народу та їхнього впливу на розвиток національної ідентичності українців. Комплексний підхід до вивчення історичних явищ і осіб, національного буття українців дає можливість пошуків об'єднувальних чинників, які формують і розвивають національні ідеали, розкривають прояви сучасного патріотизму українців, зіставляючи їх із загальнолюдськими цінностями. Національне самовизначення Миколи Костомарова, Тараса Шевченка й інших речників української культури та науки, їхнє мовне самоствердження, заклики до збереження історичної пам'яті, сприйняття батьківщини (місця свого народження, рідної землі з її природним і фольклорним багатством) не лише як географічної території, а як складової образу українського народу продовжують впливати на самоідентифікацію українців.

У період започаткування ідеологами Кирило-Мефодіївського братства філософії національної ідеї також сформувалася ідея українського месіанства, яка не втрачає своєї актуальності в часи трагічних випробувань ХХІ ст.

Виклад основного матеріалу. «Україна стане колись новою Елладою: прекрасне підсоння цього краю, весела вдача народу, його музичний хист, родюча земля колись прокинуться: із стількох малих племен, якими також були колись і греки, виникне велика культурна нація, її межі простягнуться до Чорного моря, а відтіля ген у далекий світ...» [7, с. 239]. Такі рядки записав у «Щоденнику моєї подорожі в 1769 році» німецький філософ, письменник і фольклорист Йоган Готфрід Гердер. З огляду на суспільно-політичні обставини, у яких опинилися українські землі вже наприкінці ХVІІІ ст., ці слова видавалися безпідставними фантазіями. Адже після остаточного розподілу Речі Посполитої, за яким Російській імперії підпорядковувалося понад 80 % українських земель, царський режим тривало й цілеспрямовано знищував усі прояви українських

національних особливостей та народної окремішності [4, с. 59].

Однак, незважаючи на агресивну колоніальну політику, постійні утиски й заборону української мови, проімперські реформи в освіті та релігії, упродовж усього ХІХ ст. духовне життя України позначене «пробудженням почуття своєї народності як антитези до тяжкого політичного та соціально-економічного становища і культурного занепаду» [3, с. 105]. Це пробудження відбувалося під впливом проникнення західних філософських систем, ідей Французької революції та романтизму, а також завдяки становленню української національної інтелігенції [3, с. 60].

Популярними в Україні були етнографічні дослідження вже згадуваного нами Готфріда Гердера, якого називають преромантиком і попередником становлення принципів історизму. Вчений доводив рівність і самобутність поетичної творчості всіх народів світу та був переконаний, що розвиток кожного народу є частиною загальнокультурного розвитку всього людства. За Гердером, культурний розвиток народу визначається особливостями його інтелектуального й емоційного життя, яке залежить від багатьох чинників, зокрема матеріальних. Мову дослідник вважав основним засобом збереження національної індивідуальності. Його мовознавчі дослідження та збірка пісень «Голоси народів у піснях» (1807), куди Гердер ввів пісні народів світу, розподіливши їх тематично, дала поштовх до видання Олександром Павловським першої граматики української мови (1818), а Микола Цертелєв надрукував першу збірку українських народних кобзарських пісень (1819) [7, с. 239].

Однак ґрунтовна розробка філософії національної ідеї в Україні відбувалася під впливом культури романтизму, який збагатив коло філософських питань проблемами «людина – нація», «Я і нація», «нація і світ людства». Студії європейських романтиків дали поштовх рефлексіям «над сутністю і сенсом існування рідного народу, усвідомлення етносом своєї «самості» [3, с. 106–107].

Серед українських осередків філософської думки (попри те, що в університетах періодично заборонялося викладати філософію, ця наука не втрачала своїх прихильників у Харкові, Києві, Одесі, Львові, Миколаєві та в інших містах) найбільш популярними були вчення Фрідріха Вільгельма Шеллінга (1775–1854) з його натурфілософією, трансцендентальним ідеалізмом та філософією відкриття, а також діалектико-ідеалістична система Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770–1831).

Великим прибічником натурфілософських ідей Шеллінга був учений-енциклопедист широкого діапазону Михайло Олександрович Максимович (1804–1873). У «Листі про філософію» (Телескоп, 1833, № 12) він виклав свої ґрунтовні погляди на науку філософію, вважаючи, що «любов до мудрості» побудована не лише на розрахунках розуму, бо «дійсна жива мудрість розуму базується на любові» [3, с. 153]. Прибічник «філософії серця» вважав, що любов є скрізь і у всьому, тому й філософія може бути в кожному творі, в поезії, в житті, в кожній науці, а кожна наука може бути філософською наукою. Причому історії вчений виділяв провідне місце в системі філософського мислення. Ці переконання привели його до збирання, вивчення, систематизації та видання збірок народних пісень (видання 1827, 1834, 1849 рр.) – джерел культури та історії українського народу. Після 1834 р., коли Михайло Максимович став першим ректором Київського університету, він ще більше заглибився в дослідження українських історії, писемності та фольклору задля з'ясування «народного духу» українців та специфіки їхнього характеру. Порівнюючи український і російський пісенний фольклор, Максимович відшукує відмінності між ментальністю та психологією цих етносів. У своїх спостереженнях він переконується, що в піснях російських наявний дух покори й підлеглості долі, якій росіянин не буде суперечити. Тому їхні пісні переповнені глибокою тугою та безнадійним забуттям. Натомість українські пісні виявляють боротьбу духа з долею, вирізняючись пристрасними пори-

вами, твердістю і силою почуттів, а також природністю вислову. В українських піснях багато гніву й дії, а туга не безнадійна. Саме в «емблемах стану духу» народу, вважав Максимович, закодований феномен українського національного характеру [3, с. 154].

Дослідження М. Максимовича знайшли своє продовження у працях одного з найвизначніших українських істориків XIX ст., засновників Кирило-Мефодіївського братства Миколи Івановича Костомарова. В. Смолій вважає, що своїми студіями та монографіями (два десятки томів!) ідеаліст-романтик М. Костомаров запустив «процес конструювання та репрезентації минувшини України спершу як автономної, а згодом як національної історії» [11, с. 7]. А його славнозвісна формула про «дві руські народності», попри свою загальноросійську лояльність (Костомарова часто звинувачували в недостатньому радикалізмі і навіть опортунізмі), започаткувала серед інтелігенції процес культурної сепарації українства з координат руського міра [11, с. 7].

За іронією долі оці «дві народності» поєдналися у крові самого вченого, позаяк Микола народився позашлюбним сином зросійщеного поміщика і кріпачки-українки. Однак перипетії долі, виховання матері, Тетяни Петрівни, а особливо університетське оточення ініціювало в ньому саме українське самовизначення. І хоча й залишив у спогадах П. Куліш запис про те, що, після знайомства з творами М. Максимовича вони з Костомаровим «одного дня з великоруських народників зробилися народниками малоруськими» [3, с. 153], для Костомарова «ідеєю фікс» Україна стала ще в часи навчання в Харківському університеті, під час перебування у колі поетів-романтиків під егідою І. Срезневського [11, с. 36]. В автобіографічних історіях Микола Іванович згадував, як довго та терпеливо, попри нерозуміння й насмішки оточуючих він вчився говорити і співати по-українськи, часто для цього навідувачи «народні клуби», тобто сільські шинки. Недаремно першу збірку стилізованих під

фольклор романтичних поезій «Українські балади» (1839) Костомаров надрукував під псевдонімом Геремія Галка: прибране ім'я «проголошувало й демонструвало український культурний вибір інтелектуала-романтика» [11, с. 39]. Під цим же іменем вийшла й друга його збірка «Вітка» (1840), на титулі якої латиною надруковане гасло античних часів: «Велике в малому освіту», що ніби перегукувалося із афористичними пророцтвами Й. Г. Гердера про Україну як Грецію нових часів [11, с. 46]. Завдяки романтичній концепції осягнення часу Костомаров об'єднав минуле, сучасне й майбутнє в єдиному історичному потоці. У його поезіях різні історичні епохи немов спліталися «в одну неподільну і водночас позачасову матерію народного духу» [11, с. 42]. А протиставлення минулої епохи козацької слави з похмурою кріпаччиною, так само як і моральне протиборство ув'язненого гетьмана Полуботка із царем (у творі «Дід пасішник»), нагадували про незавершеність історії і накреслювали проєкції кращого майбутнього для України. Таке костомарівське романтичне світосприйняття увиразнилося в пізнішій творчості, у творах кирило-мефодіївського періоду.

Микола Костомаров вважав, що саме народ є рушійною силою держави, а не навпаки. Держава сама по собі є мертвим механізмом, який оживлюється під спонуканням народу. До цих думок він дійшов ще в період підготовки своєї першої дисертації («Про причини і характер унії в Західній Росії»), коли вирішив «подивитися на історію не «згори», себто з перспективи звершень володарів, а «знизу», точніше «зсередини», тобто в розрізі почувань, помислів, думок «народного елемента» [11, с. 61].

Костомаров був прихильником принципів Гегеля. Він вважав, що, вивчаючи історію народу, потрібно прагнути до пізнання «народного духу» як першооснови історичного розвитку. Історичний поступ народу варто аналізувати також і з етичного боку, відповідно до морального закону, оскільки лихі засоби і найкращу ціль

перетворюють в шкідливу для суспільства, приносять злі плоди, вважав Костомаров [3, с. 157]. Важливим у вивченні історії є і дотримання об'єктивної істини, щоб праці «не потакали національному чванству», а мали строгу істину. Окрім того, у дослідженнях історичних процесів Костомаров закликав не задовольнятися формальними описами, а «усвідомлювати смисл подій, давати їм розумний зв'язок і стрункий виклад» [3, с. 158].

Для Костомарова як історика-романтика надважливим був принцип одухотворення зовнішньої реальності, оскільки романтичний світоглядний ідеал ішов врозріз тогочасному порядку речей. Несприйняття сучасної «неправильної реальності» призвело до пошуків «правильної», схованої в глибинних шарах національного характеру, в «душі народу» і «духові народу», які й були тими основами, що визначали рух зовнішньої історії. Власне для вченого історія тільки тоді ставала наукою, коли вона основним предметом свого вивчення ставила духовну основу народного життя [1].

Романтики вважали, що внутрішньою історією є не лише «народний дух», але й все народне історичне минуле було виявом «духовної глибини», що зберігала в собі джерело духовної енергії, необхідної для змін теперішнього. Тому для його перебудови потрібно знати історичне минуле, щоб відбулася актуалізація аморфної людської маси, яка б усвідомила себе «колективним індивідом» і постала єдиною нацією [1].

Найважливішим твором Миколи Костомарова, у якому постала проблема «Україна і світ», обґрунтована на основі романтичних традицій, був головний ідеологічний документ Кирило-Мефодіївського братства «Книга буття українського народу» (1845–1846). Написана вона під впливом «Книги народу польського і пільгівства польського» (1832) Адама Міцкевича, але з огляду на філософію української національної ідеї, сполученої з ідеями християнської філософії, що віддавна спрямовувала розвиток української культури [3, с. 155].

Відповідно до християнської концепції, історія – накреслений Богом шлях до спасіння людства. Щоб отримати щастя, усі народи і племена мають дотримуватися двох передумов Божого задуму: 1) жити на основі рівності і свободи як всередині самого народу, так і в сусідських відносинах; 2) зберігати віру й любов до єдиного істинного Бога. Однак людство не мало історії, бо народи постановили над собою володарів та вимислили численних богів, втративши відносини рівності та братерської любові. Автор «Книги буття...» послідовно описує втрату Божої благодаті обраними народами (євреї, греки, романські народи), потім переходить до племен слов'янських, які через незгоду між собою та через схильність бездумно переймати все від чужинців, потрапили в неволю до інших народів. «І так покарав людей справедливий Господь потопом, війнами, а найгірше – неволею» [5, с. 5]. Врешті автор книги зупиняє свій погляд на Україні, яка «не любила ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, есть то істее братство», «і були козаки між собою рівні», «і постановили чистоту християнську держати» і «визволяти ближніх своїх із неволі» [5, с. 17]. Однак панство, зрозумівши загрозу, яке несло їм козацтво, знищило його, українці потрапили в неволю до Польщі, а потім до Москви. «І пропала Україна. Але так здається», «бо вона знати не хотіла ні царя, ні пихи», бо «її голос, що звав всю Слов'янщину на свободу і братерство, розійшовся по світу слов'янському...» [5, с. 22]. Тут Микола Костомаров ставить на чільне місце проблему Богообраного народу, завданням якого є пробудити й об'єднати слов'янські народи навколо ідеї християнської любові на правах рівності, братерства та любові. Таким народом-месією, за переконанням автора, був саме український народ. «І встане Україна зі своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина, і не позостанеться ні царя... ні пана... ні холопа... Україна буде неподлеглою Річчю Посполитою в союзі слов'янським» [5, с. 23]. Ідея України у Костомарова антропомор-

фізується, вона перестає сприйматися як об'єктивно існуюча сутність, вона стає самостійною персоною історії завдяки активному переміщенню народу з певної кількості індивідів зі спільними національними ознаками в «колективну особистість» [1]. До того ж Україна має певну місію, подібно до воскреслого Христа, вставши з могили, своїм голосом розбудити й інші слов'янські народи й об'єднати у спільній федеративній державі.

«Книга буття українського народу» М. Костомарова стала відображенням переконань молодого кирило-мефодіївця з його християнським утопізмом, демократичним і конституційним реформізмом, патріотизмом та слов'янофільством [3, с. 156]. Тут історик завдяки панславістичним впливам І. Срезневського сприймав український народ у контексті всієї Слов'янщини, плекаючи ідеал всеслов'янського демократичного братства.

Український поет і художник Тарас Шевченко (1814–1861), однодумець М. Костомарова по Кирило-Мефодіївському братству, також палко вірив у відродження та волю України. Однак, поділяючи загальне захоплення ідеями слов'янства, поет шукав у ньому не лише спільників по нещастю, а й шляхи визволення українського народу із соціальної та політичної неволі. Вболівання за інші колонізовані народи у Шевченка паралельні з болем покріпачення України. Думка про визволення рідного краю співзвучна з думкою про боротьбу й братання всіх слов'ян. У цьому – спільне й відмінне в Шевченка з прихильниками «слов'янської взаємності». Поет набагато ширше розглядав питання свободи народів: для нього всі люди, які потерпали від рабства і несправедливості, були братами, які потребували єдності й підтримки. Найбільш виразно ці думки проявилися у творах періоду «Трьох літ» («Єретик», «Великий льох», «Кавказ», в посланні «І мертвим, і живим...»). А після розгрому кирило-мефодіївців продовжилися у філософських роздумах лірики періоду заслання («Сон» («Гори мої високі!...»), «Іржавець», «Полякам», цикл

«Царі») та у творах за біблійними мотивами періоду останніх років поетового життя («Неофіти», «Юродивий», «Подражаніє 11 псалму») та ін. У питаннях дружби та єдності серед народів, племен, окремих людей Шевченко відстоював принципи рівності й взаємоповаги. Звертаючись до малоросійського слов'янофільства в образі ліберального панства, що палко переймалося далекими братами, а власного народу не хотіло помічати, Тарас у посланні «І мертвим, і живим...» писав з обуренням, що вони «в Україну принесли / Великих слов велику силу. / Та й більш нічого...» [10, с. 121], а самі продовжували дерти шкіру з братів-гречкосіів.

Доля України для поета була однією з головних тем його творчості. Трагедія поневоленої батьківщини для Шевченка стала власною трагедією, буття рідного народу утворювало світ, який визначав межі реального існування митця [3, с. 165].

Як і в М. Костомарова, історіософія Т. Шевченка позначена романтичними принципами міфологізації минулого. Однак Тарас не ідеалізує минувшину, не плекає ілюзій повернути втрачене. Заглиблюючись в історію України, Шевченко болісно шукав ті переломні моменти, які призвели до втрати Україною самостійності та перетворили її на імперську колонію: «Раби, подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття – ваші пани, / Ясновельможнії гетьмани...» [10, с. 122]. Лише усвідомлення колишніх помилок, на думку поета, дасть можливість відродитися рідній землі, яка перебувала в домовині. Саме тому потрібно детально вивчити історію власного народу, не мінаючи «ані титли, Ніже тії коми...», все розібрати і спитати «Тойді себе: що ми? / Чиї сини? яких батьків? / Ким? за що закуті?» [10, с. 122].

Програмний афоризм братчиків «Лежить в могилі Україна, але не вмерла» перегукується з багатьма творами Тараса Шевченка (не випадково його називали ідейним натхненником кирило-мефодіївців). Узагалі лексема «могила» у творах Т. Шевченка зустрічається 168 разів [8,

с. 413–414]. Причому в своєму первісному, денотативному значенні це слово вжито трохи більше 40 разів, наприклад: «Там матір добрую мою, / Ще молодую – у могилу / Нужда та праця положила...» [10, с. 207]. Найчастіше ж лексема «могила» (а інколи й «домовина» або «церков-домовина») у поета вжита в символічно-образному значенні [2, с. 261], як-от назва поеми «Розрита могила» (1843), де могила – узагальнений образ пограбованої російським царизмом України.

Ю. Івакін зауважував, що в часи Шевченка могили (або ж кургани) були характерною ознакою степової України. Ці пам'ятки скіфського, тюркського і стародавньослов'янського походження були створені не пізніше XIII ст., однак у XIX ст. українці вважали їх пам'ятками козацької доби. У «Прогулянці із задоволенням і не без моралі» (1855–1858) Шевченко писав, що темні могили на берегах Дніпра говорять про рабство і свободу, а також про те, що Україна туго починала своїм вільним і ворожим трупом незчисленні величезні кургани [10, с. 610]. Отже, для Шевченка могили були також символами боротьби народу за свободу. Прогнозуючи майбутнє України, коли могила-домовина розверзеться і з неї постане славне минуле як символ євангельського воскресіння, Шевченко висловлював свою віру у відродження рідного краю та звільнення українців з імперської неволі. Але досягнення жаданого майбутнього, на його переконання, було можливим тільки за умови усвідомлення помилок трагічного минулого, внутрішнього преображення, яке стане рушійною силою для розквіту ідеальних сил, закладених у глибинах народного духу української нації.

Висновки. Складні суспільно-політичні обставини, у яких опинилися українські землі з кінця XVIII ст., не зупинили розвиток філософської думки в Україні. Завдяки проникненню західних філософських систем і захопленню ідеями романтизму серед української інтелігенції виник посилений інтерес до вивчення історії, фольклору, культури та побуту українського народу.

Це сприяло формуванню філософії української національної ідеї, що бере свої початки у творчості кирило-мефодіївців, зокрема М. Костомарова і Т. Шевченка.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Артюх, В.** (2015). *Історіософія Миколи Костомарова*. Київ. URL: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/a87fad0b-726c-447e-8802-4ab3cff1551c/content> (дата звернення 10. 07.2025).
2. **Барабаш, Ю.** (2008). *Смерть. Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка*. Упоряд. Н. Чамата. Київ : Наукова думка. 376 с.
3. **Горський, В. С.** (1997). *Історія української філософії: курс лекцій*. Київ : Наукова думка. 286 с.
4. **Жуковський, А., Субтельний, О.** (1992). *Нарис історії України*. Львів : Наукове т-во ім. Т. Шевченка у Львові. 230 с.
5. **Костомаров, М.** (2015). *Книга буття українського народу*. Київ. 24 с.
6. **Нахлік, Є.** (2013). *Міфомислення Шевченка*. Шевченківська енциклопедія в: 6 т. Редкол. М. Г. Жулинський (гол.) та ін. Ін-т літ-и ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ. Т. 4. С. 249–261.
7. **Онацький, Є.** (1958). Гердер Йоган Готфрід. *Українська мала енциклопедія*. Книга друга. Літери В – Г. Буенос-Айрес. С. 238–239.
8. **Словник мови Шевченка: у 2 т.** (1964). Редкол. В. С. Ващенко (гол.) та ін. Київ: Наукова думка. Т. 1: А – Н. 484 с.
9. **Харчук, Р.** (2013). *Костомаров Микола Іванович*. Шевченківська енциклопедія в: 6 т. Редкол. М. Г. Жулинський (гол.) та ін. Ін-т літ-и ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Київ. Т. 3. С. 532 – 536.
10. **Шевченко Тарас.** (2009). Усі твори в одному томі. Київ – Ірпінь: Перун, 824 с.
11. **Ясь, О.** (2018). *Багатоликий Микола Костомаров*. Київ: Либідь. 304 с.

REFERENCES

1. **Artiukh, V.** (2011). *Istoriiosofii Mykoly Kostomarov [Historiosophy of Mykola Kostomarov]*. Kyiv. Retrieved from: <https://nasplib.isoftware.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/a87fad0b-726c-447e-8802-4ab3cff1551c/content> [in Ukrainian].
2. **Barabash, Yu.** (2008). *Smert. Temy i motyvy poezii Tarasa Shevchenka [Death. Themes and motifs of Taras Shevchenko's poetry]*. Uporiad. N. Chamata. Kyiv: Naukova dumka. 376 p. [in Ukrainian].
3. **Horskyi, V.S.** (1997). *Istoriia ukrainskoi filosofii: kurs lektsii [History of Ukrainian Philosophy: Course of Lectures]*. Kyiv: Naukova dumka. 286 p. [in Ukrainian].
4. **Zhukovskiy, A., Subtelnyi, O.** (1992). *Narys istorii Ukrainy [A sketch of the history of Ukraine]*. Lviv: Naukove t-vo im. T. Shevchenka u Lvovi. 230 p. [in Ukrainian].
5. **Kostomarov, M.** (2015). *Knyha buttia ukrainskoho narodu [The Book of the Life of the Ukrainian People]*. Kyiv. 24 p. [in Ukrainian].
6. **Nakhlik, Ye.** (2013). *Mifomyslennia Shevchenka [Shevchenko's Mythology]*. Shevchenkivska entsyklopediia v: 6 t. Redkol. M.H. Zhulynskiy (hol.) ta in. In-t lit-y im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy. Kyiv. Vol. 4. P. 249–261 [in Ukrainian].
7. **Onatskyi, Ye.** (1958). *Herder Yohan Gotfrid. Ukrainska mala entsyklopediia. Knyha druha. Litery V – H [Herder Johann Gottfried. Ukrainian Small Encyclopedia. Book Two. Letters B – G.J. Buenos Aires. P. 238–239 [in Ukrainian]*.
8. **Slovyk movy Shevchenka: u 2 t.** (1964). [Dictionary of the Shevchenko language: in 2 volumes]. Redkol. V.S. Vashchenko ta in. Kyiv: Naukova dumka. Vol. 1: A – N. 484 p. [in Ukrainian].

9. **Kharchuk, R.** (2013). *Kostomarov Mykola Ivanovych [Kostomarov Mykola Ivanovich]*. Shevchenkivska entsyklopediia v: 6 t. Redkol. M.H. Zhulynskyi (hol.) ta in. In-t lit-y im. T.H. Shevchenka NAN Ukrainy. Kyiv. Vol. 3. P. 532–536 [in Ukrainian].

10. **Shevchenko Taras** (2009). *Usi tvory v odnomu tomi [All works in one volume]*. Kyiv – Irpin: Perun. 824 p. [in Ukrainian].

11. **Yas, O.** (2018). *Bahatolykyi Mykola Kostomarov [The Many-Faced Mykola Kostomarov]*. Kyiv: Lybid. 304 p. [in Ukrainian].

Отримано: 01.07.2025
Рекомендовано: 06.08.2025
Опубліковано: 25.09.2025